

ВІДГУК

офіційного опонента А. О. Ляша на дисертацію Хижної Оксани Романівни на тему: «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада у кримінальному провадженні» (К., 2018. – 269 с. разом зі списком використаних джерел і з додатками), подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

Вибір теми дисертаційного дослідження достатньо повно обґрунтовано авторкою у вступі (с. 10–12 дисертації, с.1–2 автореферату).

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) істотно змінив існуючу раніше в нашій країні систему завдань, стадій і засад кримінального провадження. Змін зазнали засоби процесуального примусу і способи їх застосування, порядок провадження процесуальних дій, коло і правовий статус суб'єктів кримінальних процесуальних відносин та зміст їхньої діяльності, з'явилися нові правові інститути тощо. Зазначені та інші законодавчі нововведення призвели до включення у систему конституційних засад свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, що сприяло розумному поєднанню публічних та приватних правовідносин у кримінальному судочинстві.

З прийняттям КПК України від 13.04.2012 року свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї закріплено в п. 11 ст. 7 і ст. 18, як окрему, одну із основоположних засад кримінального провадження, яка впливає з поняття людської гідності та є важливою гарантією прав учасників кримінального провадження.

Як зазначає здобувачка, необхідність комплексного дослідження свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засади у кримінальному провадженні зумовило вибір теми дисертаційного дослідження та визначило основні його напрями.

ВРСДЗ НАВС	
Вх. № 4923	11
20 18 р.	
Кількість аркушів: 13	
осн. док.	додаток

Дисертанткою визначена **мета**, передбачені і вирішені конкретні **задачі дослідження**, зокрема: метою роботи є дослідження теоретичних положень, законодавства та проблем застосування кримінальних процесуальних норм, які регулюють реалізацію засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадженні, розроблення пропозицій, направлених на вдосконалення кримінального процесуального законодавства щодо цього питання.

Для досягнення зазначеної мети поставлено й успішно вирішено такі задачі:

- окреслити історичні тенденції становлення та розвитку засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, охарактеризувати сучасний стан наукового дослідження цієї проблеми;

- з'ясувати юридичну природу та розкрити поняття засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї;

- надати характеристику змісту та сфери застосування свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадженні;

- розкрити особливості використання свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї залежно від процесуального становища особи;

- встановити співвідношення свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї з засадами кримінального провадження;

- обґрунтувати можливість використання засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї до початку кримінального провадження;

- з'ясувати механізм реалізації засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї під час досудового розслідування та судового розгляду;

- висвітлити особливості реалізації засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадженні на підставі угод;

– внести пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання та практики реалізації засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами детально відображено авторкою (с.13 дис., с. 2 автореф.).

Правильно визначено **об'єкт і предмет** дослідження, широко використані **методи наукового дослідження**, достатньою є **емпірична база** (с. 13 дис., с. 3 автореф.).

Сформульована **наукова новизна одержаних результатів**, яка полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є одним із перших в Україні досліджень, у якому на монографічному рівні викладено проблеми реалізації свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадженні. У дослідженні сформульовано ряд нових положень і висновків, які мають істотне значення для теорії кримінального процесу та юридичної практики (детальніше див.: с. 14–18 дис., с. 4–6 автореф.).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані і аргументовані у дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджено й надалі може бути використано у: правозастосовній діяльності й освітньому процесі, що підтверджено відповідними актами впровадження.

Результати дисертації належним чином **апробовані**. Основні положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертації, доповідались та оприлюдненні у виступах автора на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки» (м. Київ, 23 січня 2015 р.); «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи» (м. Дніпропетровськ, 03–04 березня 2015 р.); «Наукове забезпечення досудового розслідування: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 08 липня 2016 р.); «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 21–22 липня 2017 р.); «Теорія і практика судової експертизи та криміналістики» (м. Київ-Маріуполь

28 лютого 2018 р.); «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування» (м. Київ 13–14 липня 2018 р.).

Результати дослідження, що сформульовані в дисертації, **відображено** у 11 наукових публікаціях, серед яких чотири статті у наукових юридичних виданнях включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна – у науковому виданні іншої держави та шість тез у збірниках доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях (с. 5–6, 18–19 дис., с. 6–7, 19–20 автореф.).

Дисертація складається із анотації, вступу, трьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (250 найменування на 26 сторінках) та чотирьох додатків на 40 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 269 сторінок, із яких обсяг основного тексту – 194 сторінки.

Перший розділ складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Історія розвитку та дослідження нормативної регламентації засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї»* досліджено судочинство таких стародавніх країн як Єгипет, Вавилон, Індія, Китай, Греція та Рим. Зокрема, законодавство країн Стародавнього світу в більшості випадків виключало показання родичів обвинуваченого як свідків з числа доказів, однак це було більше заходом піклування про інтереси судочинства, ніж про права особи.

Гарантія від самовикриття вперше була встановлена у кримінальному судочинстві Англії в кінці XVII ст., а надалі у законодавстві США, де зазнала небувалого досі розвитку та конституційного закріплення.

У 1966 році Верховним судом Сполучених Штатів Америки, було встановлено «правило Міранди», згідно з яким особі, затриманій поліцією за підозрою у вчиненні злочину, перш за все повинно бути роз'яснено, що вона має право не надавати показань взагалі та має право запросити адвоката на допит, і що її показання у випадку добровільної згоди на їх надання, можуть бути використані проти неї на суді як обвинувальні докази.

На теренах України «право на мовчання» вперше було закріплене у першій половині XVIII ст. у положеннях «Прав, за якими судиться малоросійський

народ», де зазначалися категорії осіб, які до показань не допускалися: співучасники, зацікавлені у процесі особи, батьки, діти, близькі родичі тощо. У середині XIX ст. регулювалося Статутом кримінального судочинства 1864 року.

Після набуття Україною незалежності досліджувану засаду було закріплено у ст. 63 Основного Закону, у 2000 році – у нормах кримінального процесуального закону, а в чинному КПК – в ст. 18.

У підрозділі 1.2. *«Правова природа та поняття засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї»* проаналізовано точки зору науковців щодо поняття «право» і «свобода», а також засаду забезпечення права на захист.

Зроблено висновок, що юридична мета реалізації свободи від самовикриття полягає у тому, що по-перше, визначаються правила допустимості доказів у кримінальному процесі; по-друге, встановлюються правові умови провадження слідчих (розшукових) дій за участі будь-яких учасників кримінального провадження на будь-якій стадії кримінального провадження.

Розглянуто філософський і психологічний аспекти свободи не свідчити проти себе, близьких родичів та членів сім'ї та психологічний вплив на суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності під час проведення слідчих (розшукових) дій. Проаналізовано сутність термінів «честь» та «гідність».

Охарактеризовано юридичну конструкцію поняття «засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї», виокремлено та досліджено його структурні елементи, до яких відносяться: наявність існуючих кримінальних процесуальних відносин, суб'єктом яких є особа, що потенційно може скористатися цією засадою; набуття цією особою певного процесуального статусу, щоб мати можливість скористатись наданими їй правами; виклик особи для участі в слідчій чи іншій процесуальній дії; обізнаність особи у наданих їй законом правах.

У підрозділі 1.3. *«Порівняльно-правове дослідження засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у законодавстві зарубіжних країн»* проведено аналіз та порівняльно-правове

дослідження стану, ступеня та форми правового регулювання засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у законодавстві Англії, США, Франції, Німеччини, Естонії, Білорусі, Словаччини, Литви, Азербайджану, Македонії та Хорватії у формі міжнародно-правових актів в галузі прав людини і судочинства.

Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини у справах «Лазаренко проти України», «Нечепорук і Йонкало проти України», «Шабельник проти України», «Яременко проти України», «Функе проти Франції» тощо.

Зроблено висновок, що Європейський суд з прав людини досить широко трактує право на мовчання, не обмежуючись лише показаннями отриманими під час допиту, а включає до цього поняття будь-які докази, що можуть у подальшому слугувати підставою для підозри або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення.

Встановлено, що безпосереднє закріплення інституту свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї в конституціях багатьох держав світу та його відображення у нормах процесуального законодавства, як об'єктивного правового положення, має значення для захисту прав, свобод та законних інтересів осіб, залучених до сфери кримінального процесу, для практичної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду та законотворчого процесу.

Другий розділ складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *«Предмет, межі та суб'єкти свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї»* здобувачка аналізує поняття доказів, джерел доказів, доказування, предмета доказування, меж доказування й пов'язує їх з досліджуваною засадою.

Межі кримінального процесуального доказування, як зазначає здобувачка, нерозривно пов'язані із межами свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї.

Авторкою встановлено, що обсяг дії свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї визначається колом суб'єктів

кримінальної процесуальної діяльності, на яких розповсюджується ця засада, а сфера її дії поширюється на всі без винятку стадії кримінального процесу.

Предметом засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї є зміст пояснень, показань, інші відомості щодо особи, яку опитують чи допитують, або ж інформація щодо її близьких родичів та членів сім'ї. Предмет цієї засади визначається залежно від обсягу фактичних даних, які можуть добровільно надаватися особою органу досудового розслідування, прокурору чи суду.

Визначено мету, що ставиться особою при використанні досліджуваної засади до якої здобувачка відносить захист своїх законних інтересів під час кримінального провадження, якими є наприклад, заінтересованість у притягненні до відповідальності лише у разі доведеності вини без особистого сприяння, захист честі та гідності тощо; прагнення до збереження родинних стосунків, у випадку небажання щоб хтось із близьких родичів чи членів сім'ї був притягнутий до кримінальної відповідальності на основі показань допитуваної особи. Встановлено, що ця засада поширюється не лише на відмову від надання інформації, що має прямо інкримінуючий характер, а й припускає можливість не повідомляти інформацію, що може у подальшому безпосередньо чи опосередковано бути використана проти інтересів допитуваної особи, та містить право на відмову від надання органу досудового розслідування чи суду інших доказів (документів, речових доказів, знарядь злочину, об'єктів злочинного посягання чи інших предметів, що можуть стати засобом викриття винуватих).

Поділяємо пропозицію здобувачки ч. 1 і 3 ст. 18 КПК України викласти у запропонованій нею редакції, а саме: ч. 1 ст. 18 КПК України – «Жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати показання, інші докази та пояснення, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення, крім випадків, встановлених цим Кодексом»; а ч. 3 ст. 18 КПК України: «Жодна особа не може бути примушена давати показання, інші докази та пояснення, які можуть стати підставою для підозри,

обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення, крім випадків, встановлених цим Кодексом» (с. 91).

Справедливо наголошується, що суб'єктами свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї є усі учасники кримінального провадження, яких залучають для опитування чи допиту. Зокрема, досліджено можливість заявника, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідка, експерта, спеціаліста скористатися правом передбачених цією засадою.

Заслуговує на увагу і підтримку пропозиція здобувачки:

- доповнити ч. 2 ст. 60 КПК України п. 4 та викласти його у такій редакції: «4) відмовитися надавати відомості, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, його близьким родичем та членом сім'ї кримінального правопорушення» (с. 99);

- уточнити положення п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України, доповнивши перелік пояснень осіб у письмовій формі та викласти її в такій редакції: «3) складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, письмові пояснення» (с. 100–101);

- доповнити ч. 3 ст. 71 КПК України та викласти у такій редакції: «Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його допомоги, пояснень і показань» (с. 117, 201).

У підрозділі 2.2. «Види показань підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні» проаналізовано та встановлено, що процесуальний статус підозрюваного та обвинуваченого під час доказування має визначатись необхідністю, з одного боку, надати цим особам можливість активно захищатися від підозри та обвинувачення у вчиненні суспільно небезпечного діяння, а з іншого – не зобов'язувати їх спростовувати цієї підозри та обвинувачення.

Здобувачкою проаналізовано види показань підозрюваного, обвинуваченого, а саме: спрямовані на повне або часткове визнання своєї вини; спрямовані на повне або часткове заперечення своєї вини; самообмова; обмова та алібі. Встановлено взаємозв'язок між видами показань підозрюваного, обвинуваченого за обсягом свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї.

Надані підозрюваним, обвинуваченим відомості, як зазначає авторка, крім фактичних даних можуть також містити думки та припущення, які не мають жодного доказового значення, однак можуть бути підставою для висунення версій про наявність обставин, які спростовують пред'явлене обвинувачення або пом'якшують відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення

У підрозділі 2.3. *«Співвідношення засад свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї й презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини»* розкрито взаємозв'язок свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї й презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини й свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, як слушно зазначає авторка, нерозривно пов'язані не лише між собою, але й із правом особи на захист її законних інтересів.

Здобувачкою зроблено правильний висновок, що ненадання підозрюваним, обвинуваченим доказів своєї невинуватості, в силу використання свободи від самовикриття не може розглядатися як доказ його винуватості, є одним із положень, які визначають юридичний зміст засади презумпції невинуватості (с. 145).

Третій розділ складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. *«Реалізація засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї в стадії досудового розслідування»* встановлено, що можливість скористатися цією засадою у особи виникає під час офіційного інформування викликаної особи про наявність у неї прав та обов'язків під час кримінального провадження, а також їх роз'яснення

слідчим, прокурором, слідчим суддею або судом безпосередньо перед проведенням слідчих (розшукових) дій, для участі у яких особа викликана.

Авторка справедливо вважає, що дія свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї розповсюджується крім допиту на такі слідчі (розшукові) дії, як одночасний допит двох чи більше раніше допитаних осіб, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент та освідування.

Поділяємо переконання здобувачки, що примусове відібрання зразків для експертного дослідження звужує обсяг свободи від самовикриття, але спрямоване захистити перш за все законні інтереси суспільства (с. 169).

Поділяємо пропозиції здобувачки:

– доповнити ст. 18 КПК України частиною 4 у такій редакції: «4. У випадку якщо особа відмовилася повідомляти з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, її близького родича чи члена її сім'ї вона зобов'язана обґрунтувати підстави такої відмови» (с. 153);

– доповнити ч. 3 ст. 241 КПК України третім реченням такого змісту: «Примусове проведення освідування не поширюється на свідка та потерпілого, крім випадків, якщо воно є єдиним можливим засобом для отримання необхідних доказів у провадженні та без його результатів неможливо прийняти процесуальне рішення» (с. 165, 195);

У підрозділі 3.2. *«Реалізація засади свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї в судових стадіях»* автором констатовано, що свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї реалізується на стадії підготовчого провадження не так широко, як під час судового розгляду, проте вона зумовлює обов'язок осіб, які ведуть процес на цій стадії перевірити достатність фактичних і юридичних підстав для прийняття судових рішень, передбачених ч. 3 ст. 314 КПК України, вирішити питання, пов'язані із підготовкою кримінального провадження до судового розгляду, гарантуючи при цьому права особи, передбачені національним та міжнародним законодавством.

Сформульовано низку висновків до кожного розділу та до роботи в цілому (с. 73–77, 145–148, 194–198, 199–203).

Аналіз змісту дисертаційного дослідження О. Р. Хижної свідчить про те, що воно є завершеним самостійним монографічним дослідженням і виконано на належному науковому рівні з посиланням на відповідні джерела. Запропоновані зміни і доповнення законодавства заслуговують на увагу і підтримку.

Достовірність та обґрунтованість переважної більшості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, забезпечується вдало визначеною специфікою методології дослідження та сучасною теоретичною базою, а також результатами проведеного опитування слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів та ін. (с. 71, 75, 90, 91, 98, 102, 108, 112, 115, 117, 124, 146, 150, 188, 189 та ін. Вдало використано приклади із практики Європейського суду з прав людини та судову практику України (с. 105–108, 110–111, 157–161, 167–168, 175, 186–188).

Структура дисертації чітка, обґрунтована, що дозволило системно викладати результати здійсненого дослідження.

Висока позитивна оцінка дисертаційного дослідження О. Р. Хижної не означає, що у ньому відсутні дискусійні положення, на яких необхідно зупинитись окремо.

1. На с. 196 дис., с. 14 автореф. здобувачка пропонує ч. 1 ст. 245 КПК України викласти у такій редакції: «У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею у підозрюваного, обвинуваченого, а у разі добровільної згоди у потерпілого, свідка».

Позиція щодо добровільної згоди потерпілого й свідка на отримання від них зразків для експертизи, на наш погляд, є дискусійною. Законодавець у ст. 245 КПК України врегулював порядок отримання зразків для експертизи не залежно від процесуального статусу учасників кримінального провадження. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що, наприклад у кримінальних провадженнях про дорожньо-транспортні події, на початку досудового розслідування не

можливо встановити статус підозрюваного, і учасників даної події допитують як свідків з дотриманням процесуальної форми цієї процесуальної дії і з роз'ясненням положень ст. 18 КПК України, що регулює засаду свободи від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. Якщо учасник даної події не скористався наданим йому правом не давати показання, а добровільно надав їх і висунув свою версію події, слідчий чи прокурор зобов'язані перевірити її використовуючи усі можливі процесуальні засоби, зокрема й судово-автотехнічну чи іншу експертизу, слідчий експеримент тощо. А отримані від таких осіб зразки (наприклад, крові) для експертизи дають змогу встановити стан осіб, які керували транспортним засобом, і визначити чи знаходились вони під дією алкоголю, наркотичного засобу чи психотропної речовини. Такі фактичні дані можуть істотно вплинути на процес доказування і встановлення винуватості певної особи. А добровільність може зашкодити цьому.

2. На с. 165, 195 дис., с. 14 автореф. здобувачка пропонує доповнити ч. 3 ст. 241 КПК України третім реченням такого змісту: «Примусове проведення освідування не поширюється на свідка та потерпілого, крім випадків, якщо воно є єдиним можливим засобом для отримання необхідних доказів у провадженні та без його результатів неможливо прийняти процесуальне рішення».

Поділяю цю пропозицію. Разом з цим варто зауважити, що дана норма закону передбачає провадження освідування особи на підставі постанови прокурора, а в разі її відмови добровільно пройти освідування – застосування примусу. Право прокурора застосовувати примус під час освідування, на наш погляд, є дискусійним.

Вважаємо, що прокурор не повинен мати право застосовувати примусове освідування особи, як передбачає ч. 1 і 3 ст. 241 КПК України. Питання застосування примусу щодо фізичної особи, на нашу думку, має розглядати слідчий суддя за клопотанням сторони обвинувачення.

Зазначені зауваження є особистою думкою рецензента, стосуються дискусійних положень, мають рекомендаційний характер й істотно не

впливають на загальну високу позитивну оцінку дисертаційного дослідження
О. Р. Хижної.

Автореферат дисертації в повній мірі відповідає структурі, змісту та основним положенням дисертації, написаний грамотно і з використанням наукової термінології.

Здобувач виконав вимоги, які ставляться до наукових робіт цього виду. Оформлення дисертації та автореферату дисертації відповідає вимогам державних стандартів та МОН України.

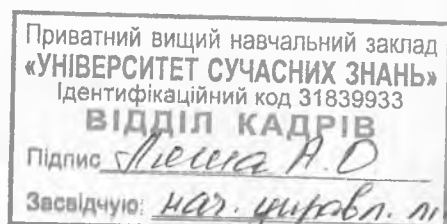
Загальний висновок:

Дисертація Хижної Оксани Романівни на тему: «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада у кримінальному провадженні» є завершеним самостійним монографічним дослідженням, виконана на належному науковому рівні, відповідає вимогам пунктів пп. 9, 11, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (з наступними змінами і доповненнями), а її авторка на підставі публічного захисту заслуговує присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

Офіційний опонент:

Завідувач кафедри приватно-правових дисциплін
Університету сучасних знань
кандидат юридичних наук, професор
03.11. 2018 р.

А. О. Ляш

наг. цифров. підп. проф.
та кадрового забезпечення

Ректор Університету сучасних знань
кандидат юридичних наук, професор

Ю. А. Ведерніков